

Recognizing the Concept of "Dastak" in Iranian Usage, from the Point of View of Diplomatics

Hassan Zandiyeh ¹, Hossein Sovma'eh ²

1. Corresponding Author, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. Tehran.Iran.
Email: zandiyehh@ut.ac.ir.

2. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. Tehran.Iran.
Email: hossein.sovmach@ut.ac.ir.

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
22, December, 2024

In Revised Form:
12, December, 2024

Accepted:
2, February, 2025

Published Online:
10, March, 2025

Keywords: Dastak,
Daftar-u-Dastak, Dastak-e
Fard, Commercial Paper,
Document Archiving,
Iranian Historical
Documents, Diplomatics

Abstract

Dastak is a Persian term that holds several significant meanings in the historical geography of the Persian language, especially in Iran and India. While Persian documents in India, acknowledge this term as a form of Ahkām-i-Divāni (court orders), it occupies a similar conceptual realm as the term Daftar (notebook) in the historical geography of Iran; as it has also become common in adverbial combinations such as Daftar-u-Dastak, Dastak-u-Daftar, Daftar-Dastak, and Dastak-Daftar; nonetheless, consulting dictionaries and examining texts reveals that the definition of "Dastak" is more specific to the notion of "Daftar". This study used a descriptive-analytical methodology and library data analysis to identify "Dastak"; as a term and quiddity in Iranian diplomatics literature with distinct extrinsic and intrinsic properties. The current study reveals that Dastaks, from the perspective of the extrinsic structure, are small, hand-held notebooks, bounded in Bayyāzi manner (from the width), with (predominantly) cardboard covers, adorned with leather, cloth, or oil. From an intrinsic (content) standpoint, we have categorized them into four primary areas: '*daily accounts*', '*property headings and lists*', '*significant notes and writings*', and the specialized Divani use of '*archiving Fards documents*'. Ultimately, In terms of diplomatics, we should view Dastaks not as a distinct document type, but rather as a physical format, cumulative carrier, or folder where its owner records and preserves Siyāqi accounts, lists, documents, notes, poems, and other significant writings.

Cite this The Author (s): Zandiyeh, H., Sovma'eh, H. (2024- 2025); Recognizing the Concept of "Dastak" in Iranian Usage, from the Point of View of Diplomatics. Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter:(107-133). DOI: [10.22059/jhss.2025.387398.473764](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387398.473764)

© The Author(s): Zandiyeh, H., Sovma'eh, H. Publisher: University of Tehran

1. Introduction

‘Dastak’ is a Persian word with numerous meanings in the historical geography of the Persian language, especially Iran and India. Although this term is known among Persian documents of India as a type of Ahkām-i-Divāni (court orders), in the historical geography of Iran it overlaps with the conceptual domain of the word ‘Daftar’, as it has also become common in adverbial combinations such as daftar-u-dastak, dastak-u-daftar, daftar-dastak and dastak-daftar. A review of the sources reveals that Nafā’és al-Funūn, written in 740 AH, is the oldest document available in the Persian in which the word dastak is used in the meaning of a notebook (a set of papers on which important points are written), although the previous use of this word, of course in other meanings, can be found in Middle Persian (Pahlavi) texts.

One of the most noteworthy ancient sources regarding the recognition of the divāni and diplomatics concept of dastak is the Munsha’āt-i Suleimani. In the 11th century AH, the secretaries of the Safavid Shah Suleiman’s secretariat included this word among the tools of science, pen, and writing, and considered it synonymous with the word daftar. However, research in dictionaries and review of texts indicates that the meaning of the word dastak is specific to the concept of the word daftar.

This study, using a descriptive-analytical method and with the help of data analysis of library resources, along with the findings of the documentary study, aims to identify dastak as a term and entity with distinguishable and recognizable extrinsic and intrinsic (content) characteristics related to Iranian diplomatics literature.

The current study reveals that dastaks, from the perspective of the extrinsic structure, are small, hand-held notebooks, bounded in bayyāzi manner (from the width), with (predominantly) cardboard covers, adorned with leather, cloth, or oil. In ancient times, they were so widely used that dastak-sāzi (notebook making) was developed as one of the techniques related to the sahāfi (bookbinding) profession.

The contents entered in notebooks can be identified in four general areas: “daily accounts”, “headings and property lists”, “important notes and writings”, and the special divāni use of “archiving fard documents.”

As a daily accounting book, the dastaks played a prominent role in the work of commercial enterprises. Various commercial operations (from bill transactions to sales reports, expenses, rents, receivables, etc.) were recorded in the dastaks, and the examination of these operations was the basis for auditing, and of course, commercial and divāni calculations were organized in figures and in the method of siyāq. In addition to trade, the use of dastaks is also seen in other accounting matters, and dastak-i mirāb is another example of this type of book. In dastak-i mirāb, the names of shareholders, the amount of the share capital, and the level of exploitation of each of them were calculated and recorded. Several examples of dastaks of commercial enterprises are kept in the The National Library and Archives of Iran (NLAI or SAKMA in Persian).

One of the other uses of dastaks is their use as a head book and property list. During the Safavid period, documents and evidence were categorized based on subject, region, and time, and the list of each category was kept in a separate book or sheet called sar-reshte (a head book). Thus, Sareshte-yi amvāl (the heading of assets) should be considered a list of the qualitative and quantitative characteristics of assets. The dafrars of the Royal Library of Iran in the Golestan Palace can be mentioned as one of the most prominent examples of the use of dastaks in this field.

In a more general usage, dastaks should be considered a notebook of important writings and documents, in which their owners would practically enter a diverse range of writings and notes, from will, vow, and endowment deeds to poetry, monody (novhé), and personal writings and perceptions on various subjects. However, in the specific divāni usage, ‘dastak-i fard’ is a collection of individual papers, containing various documents, stacked (and bundled) on top of each other.

Finally, from a diplomats perspective, dastaks should be recognized not as a specific type of documents, but rather as a physical format, cumulative carrier, or folder where its owner records and preserves Siyāqi accounts, lists, documents, notes, poems, and other significant writings. In a social perspective, due to their diverse content and active presence in the interactions of members of society, dastaks are considered a written reflection of the most important exchanges, events, desires, and matters of the daily life of their owners (and of course the society to which they belong). From the perspective of archival science, personal and commercial dastaks can be introduced as a mobile and easily accessible archive or database of the ancient world, and the divāni or fard dastaks, which were stable and packaged with two hard sheets (such as two walnut boards), upside down, can be matched with the physical or digital folder, as the smallest unit for storing a collection of documents in today's archives.

بازشناسی مفهوم «دستک» در کاربرد ایرانی، از دیدگاه سندشناسی

حسن زندیه^۱، حسین صومعه^۲

zandiyehh@ut.ac.ir

hosseini.sovmaeh@ut.ac.ir

۱. نویسنده مسئول، گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

۲. گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۰/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۹/۲۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۱۱/۱۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۲/۲۰

«دستک»، واژه‌ای فارسی با معانی پرشمار در حوزه جغرافیای تاریخی زبان فارسی، به‌ویژه ایران و هند است. این واژه، هر چند در میان اسناد فارسی هند، به عنوان گونه‌ای از احکام دیوانی شناخته می‌شود، اما در گستره جغرافیای تاریخی ایران با حوزه مفهومی واژه «دفتر» همپوشانی دارد، چنانکه در ترکیبات عطفی همچون دفترودستک، دستک‌ودفتر، دفتردستک و دستک‌دفتر نیز رواج یافته؛ گرچه، کاوش در واژه‌نامه‌ها و بازبینی متون بیانگر اخص بودن معنای واژه «دستک» نسبت به مفهوم واژه «دفتر» است. پژوهش حاضر، با بهره از روش توصیفی-تحلیلی و به یاری تجزیه و تحلیل داده‌های منابع کتابخانه‌ای، همراه با دریافت‌های بررسی سندشناسی؛ شناسایی «دستک» به عنوان یک اصطلاح و ماهیت برخوردار از ویژگی‌های ظاهری و محتوایی قابل تمایز و تشخیص مرتبط با ادبیات سندشناسی ایران را آرمان خویش نهاده است. بر پایه یافته‌های پژوهش پیش رو، دستک‌ها از دیدگاه شکل ظاهری، دفترهای کوچک بغلی سردستی‌ته‌بندی و شیرازه‌بندی‌شده به شیوه بیاضی (از عرض) با جلد (غالباً) مقوایی دارای پوشش چرم، پارچه یا روغنی هستند و از دیدگاه محتوایی، در چهار زمینه کلی «حساب‌های روزانه»، «سررشته و فهرست اموال»، «یادداشت‌ها و نوشته‌های مهم» و کاربرد ویژه دیوانی «بایگانی اسناد فرد» شناسایی می‌شوند. سرانجام اینکه دستک‌ها را از دیدگاه سندشناسی، نه به مثابه گونه‌ای خاص از اسناد، بلکه باید در کارکرد یک قالب فیزیکی، محمل تجمعی یا پوشه بازشناسی نمود که در آن‌ها حساب‌های سیاقی، فهرست‌ها، اسناد و مدارک، یادداشت‌ها، شعرها و دیگر نوشتارهای دارای اهمیت برای دارنده، درج و ماندگار شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: دستک،

دفترودستک، دستک فرد،

اسناد تجاری، بایگانی اسناد،

اسناد تاریخی ایرانی،

سندشناسی

استناد: زندیه، حسن؛ صومعه، حسین (۱۴۰۳). بازشناسی مفهومی «دستک» در کاربرد ایرانی از دیدگاه سندشناسی، پژوهشهای علوم تاریخی، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۳۸. (۱۰۷-۱۳۳)

DOI: 10.22059/jhss.2025.387398.473764

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387398.473764>

۱. مقدمه

«سند» که در شکل جمع به گونه «آسناد» به کار می‌رود، چیزی است که به آن اعتماد کنند (معین، ۱۳۷۷: ۱۵۵، ۸۸۲) و به گفتار دیگر، هر نشانه عینی یا نمادین را که برای بازسازی یا اثبات یک پدیده (اعم از فیزیکی یا ذهنی)، حفظ یا ضبط شده باشد، سند خوانند (Briet, 1951: 7). معانی و مصداق‌هایی از قبیل دلیل، رسید، قبض، نوشته، مدرک و نوشته‌ای را که قابل استفاده یا استناد است، مترادف آن، آورده‌اند (فدایی عراقی، ۱۳۷۷: ۳). در پی بررسی دیدگاه‌های گوناگون در حوزه سندشناسی^۱، ویژگی‌هایی همچون مکتوب یا نوشته بودن، قابل استناد بودن، ارزش نگهداری دائمی داشتن، روشن‌گر نوعی حقیقت بودن برای جویندگان، شرح وقایع مهم زمان گذشته بودن و ... را با اذعان به اینکه بر هریک از ویژگی‌های یادشده، از دیدگاه جامعیت و مانعیت، اشکالاتی وارد شده؛ می‌توان به عنوان ویژگی‌های سند تاریخی^۲ برشمرد (عزیزی، ۱۳۹۰: ۱۳۸-۱۴۰).

در بررسی منابع دیگر، «دستک»‌ها از آن دست مدارک، دریافته می‌شوند که با وجود پدیداری در فهرست مراکز آرشیوی و کتاب‌های مجموعه اسناد و البته برخورداری از ویژگی‌های سند تاریخی، اما تاکنون موضوع مطالعه سندشناسی قرار نگرفته‌اند. در لغت‌نامه دهخدا، دو حوزه معنایی عمده دارای مفهوم سند شناسانه، در برابر واژه دستک، بازیابی می‌گردد: یکی، «دفتر» حساب، یادداشت و نوشته‌هایی از این دست و دیگر؛ پروانه، اجازه‌نامه، احضارنامه و ... (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۸۶۳) که همگی، انواعی از اسناد به شمار آمده و تعریف محمد پادشاه، واژه‌نامه‌نویس هندی را می‌توان وجه مشترکشان دانست: دستک، «کاغذ مهری [است] که به امر حاکم (دیوانی، لشکری یا قضایی) نویسد، چنانکه در هندوستان، معروف است.» (محمد پادشاه، ۱۸۸۹: ۶۷-۶۸؛ دهخدا، همان) بدین مایه، دستک در کاربرد هندی آن، اصطلاحی دیوانی است که به شماری از احکام با کارکردهای گوناگون همچون داغ و تصحیح اسبان، اعزام نیرو و سلاح، پرداخت نقدی مواجب، تذکره عبور و ... اطلاق گردیده (Dafrar-i Diwani, 1950: ix) و دستک در این مفهوم، از آنجا که با نظام دیوانی هند پیوند دارد، بیرون از دایره مطالعه پژوهش پیش رو است.

۲. واژه دستک و گمانه‌زنی در پیشینه دیوانی آن

«دستک»، واژه‌ای فارسی، مرکب از دو بخش اسمی «دست» و پسوندی «ک» (فرشیدورد، ۱۳۸۶: ۳۶۵)؛ در پارسی میانه (پهلوی) به گونه dastag / دَستَگ آمده (MacKenzie, 1971: 194, 105) (117 و در پارسی نو به دو گونه «دسته» و «دستک» پدیدار شده است (خلیلی، ۱۳۸۵: ۵/۲۴۴). در برابر گونه اول، «دسته»، دست‌کم دوازده معنی آورده‌اند که در پیوند با کاربرد دیوانی، به عنوان حوزه عمده و غالب تولید اسناد در قدیم، معانی و تعاریف «واحد شمارش کاغذ، معمولاً معادل بیست و چهار ورق» (انوری، ۱۳۸۲: ۳۱۹۹-۳۲۰۰)، «بند کاغذ» و «دسته‌های فرد» (دهخدا، ۱۳۷۷:

۱۰۸۸۷-۱۰۸۹۰) که مفهوم مجموعه‌ای از کاغذهای با هم دسته شده را در بر دارند، شایان توجه است، اما از آنجا که واژه عام «دسته» حتی با لحاظ معانی یادشده، حائز پشتوانه ادبیاتی و سندی لازم برای شناخته‌شدن به عنوان یک واژه اصطلاحی^۳ در حوزه دیوانی نیست، از این رو یک‌راست، گمانه‌زنی در پیشینه کاربرد دیوانی گونه دوم، «دستک»، در دستور کار قرار می‌گیرد.

لغت‌نامه دهخدا به عنوان مفصل‌ترین و جامع‌ترین واژه‌نامه زبان فارسی، درهم‌کرد شمار قابل توجهی از متون و واژه‌نامه‌های زبان فارسی است (صادقی، ۱۳۸۸: ۲، ۴) و بدین پایه، ابزاری سودمند در راستای شناسایی دامنه معنایی واژه مورد نظر در گستره زبان فارسی، به‌شمار می‌آید. دهخدا در برابر واژه دستک، معانی: ۱) «دست کوچک»؛ ۲) «زدن دست‌ها به هم»؛ ۳) «دسته، گوشه، عروه»؛ ۴) «دسته قلبه»؛ ۵) «کوبیدن در»؛ ۶) «بندی دولا که بر لبه پشت پای از کفش نهاده‌اند تا کشیدن پاشنه آسان باشد»؛ ۷) «چوب بلند نازک‌تر از تیرهای سقف، چوب‌های باریک‌تر از تیر و سطرتر از المبه»؛ ۸) «دوک و مغزل»؛ ۹) «ریسمان تابیده»؛ ۱۰) «آنچه مهمات روزبروزی بر آن نویسند» (نفایس/الفنون، ۱۱) «دفتر حساب» (لغت محلی شوشتر، ۱۳ق)؛ ۱۲) «کاغذ مهری که به امر حاکم نویسند» (ناظم‌الاطباء، ۱۳ق)؛ ۱۳) «پروانه راهداری» (ناظم‌الاطباء، ۱۴ق)؛ ۱۴) «دعوت‌نامه و احضارنامه» (ناظم‌الاطباء، ۱۴ق)؛ ۱۵) «وکالت‌نامه» (ناظم‌الاطباء، ۱۴ق) و ۱۶) «کم دادن در ترازو» را آورده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۸۶۳).

معانی ردیف‌های ۱۰ تا ۱۵ را می‌توان برخورداری از مفهوم دیوانی تشخیص داد و در میان آن‌ها تعریف برگرفته از نفایس/الفنون (تألیف حدود ۷۴۰ق)، قدیم‌ترین منبع دهخدا در تعریف واژه دستک، در مفهوم دیوانی است. در بازبینی کهن‌ترین واژه‌نامه‌های زبان فارسی^۷، هرچند لغت فرس (سده ۵ق) واژه دستک را در بیتی^۸ که برای شاهد، در زیر مدخل «ورتیج» آورده (اسدی توسی، ۱۳۳۶: ۲۳)؛ اما جدا از نفایس/الفنون که یک دانشنامه موضوعی است؛ باید تحفه/السعاده (تألیف ۹۱۶ق در هند) را نخستین واژه‌نامه فارسی به شمار آورد که واژه «دستک» را آن‌هم به معنی «آواز به هم بزدن هر دو کف دست»، ثبت کرده است (مولانا شیخ‌محمود، ۱۳۹۶: ۴۳۱).

در بررسی متون، قطعه‌ای مشتمل بر سه بیت از رودکی سمرقندی (متوفی ۳۲۹ق)، با بیت آغازین زیر، بازیابی می‌گردد (رودکی، ۱۳۶۶: ۱۱۷):

«چون گسی^۹ کردم به «دستک» خویش گنه خویش بر تو افکنم»

اگر چنان‌که برخی پنداشته‌اند، این واژه به معنی مجوز و پروانه (علاقه، ۱۳۶۶: ۱۷۷) و نه به معنای دست کوچک باشد، از پیدایی دستک به عنوان نوعی از اسناد رایج در روزگار رودکی نشان می‌دهد و باید پیشینه سندی آن را سده چهارم و شاید اندکی پیش‌تر دانست، اما برای روایی این پندار، نیاز به شواهد بیش‌تری است. در این راستا و در پی بازبینی اصطلاحات دیوانی در دوره غزنوی و سلجوقی (انوری، ۱۳۵۵) که بر پایه متون کهن فارسی، عربی و دیوان‌های شاعران تا

سده ششم و همچنین پژوهش‌های معاصر مرتبط با دوران یادشده تدوین گردیده، گواهی بر حضور دستک در جایگاه یک اصطلاح دیوانی به دست نمی‌آید.

با گذر از سده ششم، در منابع برجسته حوزه اصطلاحات دیوانی از جمله فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوره مغول (شریک‌امین، ۱۳۵۷)، ادبیات تاریخی و دیوانسالاری ایران عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه (روستایی، ۱۳۹۵) و مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰) که نگاهی به انواع اسناد و اصطلاحات دیوانی دوره‌های تاریخ ایران تا پایان دوره قاجاریه دارد، نیز دستک، به عنوان اصطلاح و یا نوعی خاص از اسناد دیوانی شناسایی نمی‌شود، اما چنانکه پیش‌تر اشاره شد، کتاب نفایس الفنون فی عرایس العیون (سده ۸ق)، «دستک» را در میان اصطلاحات فن استیفاء^{۱۰} از شاخه علوم ادبی آورده و آن را «آنچه مهمات روزبه‌روزی بر آن نویسند»، شناخته است (آملی، ۱۳۸۱: ۳۲۷). مؤلف نفایس الفنون با بهره از آثار پیشینیان، دانشنامه‌ای از علوم رایج در روزگار خویش فراهم آورده (مستعلی، ۱۳۷۸: ۳۰۲)؛ بدین‌پایه می‌توان گفت: پدیداری «دستک» در کتاب وی، نشانگر شناسا بودن این اصطلاح در مفهوم دیوانی، در نیمه نخست سده هشتم و چه بسا چندی پیش از آن است.

۳. مترادف و تمایز دستک‌ها با دفترها

رساله‌ای منشأی از اواخر سده یازدهم هجری در دست است که رواج دستک را نه در جایگاه نوعی شناسا از اسناد دیوانی، بلکه به عنوان یکی از ابزارهای کتابت و نوشتن شناسایی می‌نماید. دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی (حکومت، ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق) در باب یازدهم رساله منشآت سلیمانی، گفتاری در «مضافات القاب اعداد و غیره اجناس» گشوده و دستک را در شمار اسباب علم، قلم و صناعات آورده‌اند (دبیران، ۱۳۸۸: ۱۱۶). این رساله، اعداد (واحد شمارش) «جلد» را برای دو واژه دستک و دفتر؛ اما هر یک از این دو واژه را نه در یک ترکیب عطفی^{۱۱}، بلکه به صورت جداگانه، ثبت کرده است (دبیران ... همان).

«جلد»، پوسته یا پوششی از چرم یا مقواست که کتاب را در آن استوار می‌سازند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۷۸۲۸-۷۸۲۹). بدین مایه، جلددار (مجلد) بودن، به مفهوم مجموعه ورقه‌های جلدکرده شده (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۰۱۱۹) را می‌بایست به عنوان ویژگی شاخص «دفتر» ها و «دستک» ها شناخت، اما در همین راستا پرسشی پا به میدان می‌گذارد: با وجود یکسان بودن ساختار ظاهری و چه بسا مترادف معنایی، آیا تفاوت و تمایزی میان دستک و دفتر وجود دارد؟ در لغت‌نامه دهخدا آمده است:

– **دفتر:** «تعدادی از صحف و نامه‌ها [است] که جمع شده باشد و از آن جمله است: دفاتر حساب و دفاتر خراج» (نقل از اقرب‌الموارد)؛ «عده اوراقی به هم پیوسته و در جلدی جای داده شده که در آن، مطالب مختلف نظم و نشر یا محاسبات را نویسند؛ جزوه؛ کتابچه» (نقل از ناظم‌الاطباء)؛ «اوراق سفید به هم شیرازه شده خاص نوشتن؛ مجموعه اوراق بین‌الدفتین» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۹۴۲)

– **دستک:** «دفتر حساب» (نقل از لغت محلی شوستر): «دفتر و دفتر حساب» (نقل از ناظم‌الاطباء): «دفتر خُرد حساب دکان و امثال آن؛ کتابچه سیاهه بازرگانان؛ کتابچه حساب خرج و جمع» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۸۶۳)

برداشت سودمند از هم‌سنجی معانی دو واژه، چنین خواهد بود که «دفتر» و «دستک»، هر چند در متون زبان فارسی به عنوان دو واژه مترادف و حتی در بسیاری از موارد، به صورت ترکیب عطفی دفتردستک، دفترودستک یا دستک‌ودفتر به کار رفته‌اند (دهخدا، همان؛ انوری، ۱۳۸۲: ۳۱۸۵؛ اما به نظر می‌رسد که مفهوم دفتر، اعم از دستک است.

در دوره میانه تاریخ ایران، به اوراق یا «فرد» هایی (بنگرید: پاره ۴-۵) که در یک مجموعه گرد هم می‌آوردند، دفتر گفته می‌شد (مردوخ، ۱۳۹۵: ۱۳۲) و پیش‌تر گفته شد، قدیم‌ترین مدرک در دسترس که دستک را به عنوان یک اصطلاح دیوانی، نمودار می‌سازد، مربوط به نیمه نخست سده هشتم است. آیا در همین زمان یا اندکی پیش از آن است که دستک به عنوان گونه‌ای متمایز از انواع دفترها مطرح می‌شود یا اینکه باید پیدا شدن مدارک کهن‌تری که پیشینه دستک را به سده‌های پیش‌تر می‌برد، چشم داشت؟ به هر رو، از چشم‌انداز مراجع در دسترس امروز، مفهوم دفتر، هر مجموعه از اوراق به‌هم‌پیوسته را در بر می‌گیرد^{۱۲}، در حالی که با نگاه به تعاریف و مصادیق مندرج در واژه‌نامه‌ها، متون و اسناد؛ دستک‌ها از دیدگاه شکل ظاهری و محتوا از ماهیتی قابل تشخیص برخوردارند. در دنباله به این مایه پرداخته خواهد شد.

۴. شکل یا ساخت ظاهری دستک‌ها

دستک از دیدگاه ظاهری؛ یک «دفتر بغلی»^{۱۳} است (عمید، ۱۳۸۲: ۹۴۹؛ شهزادی، ۱۳۸۶: ۱۷؛ آموزگار، ۱۳۳۳: ۳۸۴) که به آسانی در دست جا می‌گیرد (دالوند، ۱۳۹۴: ۵۱) و به گفتاری، یک «دفتر دستی» است (آموزگار، همان) و این ویژگی، با مفهوم واژه دستک به معنی «چیزی، ... مانند دست یا به اندازه کف دست» (عمید، همان) در تناظر تمام است.

در روزگاران پیشین؛ «دستک‌سازی» یکی از هنرها و فنون مرتبط با پیشه صحافی بود. (افشار، ۱۳۸۱: ش ۶، ۳۶۵) در میانه‌های دوره صفویه، فن دستک‌سازی با جلد‌های مقوایی نقش‌ونگاردار لعاب‌داده‌شده با روغن کمان (جلد روغنی) و همچنین با روکش چرمی یا پارچه‌ای رواج داشت (رستمی، ۱۳۸۱: ۱۲۶، ۱۳۱)؛ اما چنانکه ایرج افشار در توضیح واژه دستک؛ همراه با اشاره به چند بیت^{۱۴} از تأثیر تبریزی (۱۰۲۹-۱۰۹۸ق) نوشته است، جلد دستک را از چرم لائی و لمس می‌ساختند. در شیرازه دستک‌ها، رشته یا نخ کلفت، کمی بلندتر از اندازه آن، دوخته و آویزان می‌شد. این رشته، برای نشان‌گذاری لای دفتر بود، چنانکه اکنون نیز در برخی کتاب‌ها و تقویم‌ها دیده می‌شود (افشار، ۱۳۸۱: ش ۵، ۱۵۸، ۱۵۹). صحافی به شیوه بیاضی، یکی از ویژگی‌های دستک‌ها در روزگاران متأخر است، به گونه‌ای که دفتر از سوی عرض، ته‌بندی و شیرازه‌بندی شده و در نتیجه، از سوی طول، باز می‌شود (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۷۱۲).

۵. محتوای دستک‌ها

دستک‌ها، افزون بر شکل و ساختار ظاهری مشخص، از دیدگاه محتوایی نیز دربرگیرنده درونمایه‌هایی قابل تمایز و تشخیص هستند. در دنباله به بازشناسی درونمایه‌های دستک‌ها پرداخته می‌شود. شایان توجه است که درونمایه دستک‌ها تا اندازه زیادی بیانگر زمینه کاربرد آن‌ها نیز هست، چنانکه کاربرد دستک‌های حساب، در امور تجاری است.

۱-۵. حساب‌های روزانه

کاربرد دستک‌ها با عنوان دفتر ثبت و نگهداری حساب‌ها و دادوستدها پربسامدترین مایه‌ای است که در واژه‌نامه‌های فارسی بازایی می‌گردد. از این جمله است: «دفتر حساب» (سروشیان، ۱۳۲۵: ۷۷؛ ادیب طوسی، ۱۳۸۸: ۹۲؛ ثروت، ۱۳۷۷: ۳۷۰؛ یاوریان، ۱۳۸۵: ۳۶۱؛ نفیسی، ۱۳۵۵: ۱۵۰۴)؛ «دفترچه حساب» (شهزادی، همان)؛ «دفترچه حساب چیزها» (اکبری شالچی، ۱۳۷۰: ۱۵۵)؛ «دفترچه ویژه حساب‌های معمولی» (غلامی، ۱۳۹۵: ۲۸۷-۲۸۸)؛ «دفترچه حساب‌های روزانه، غالباً به صورت دفترودستک به کار می‌رود» (همايونفر، ۱۳۸۶: ۱۷۷)؛ «دفتر حساب و کار» (عسکری عالم، ۱۳۸۴: ۱۶۲)؛ «حساب دخل و خرج» (رفیعی خضری، ۱۳۹۷: ۲۷۴)؛ «دفتر بغلی و دفترچه‌ای که حساب‌های سرده‌ای را در آن بنویسند» (عمید، همان)؛ «دفتر خرد حساب دکان و امثال آن؛ کتابچه سیاهه بازرگان؛ کتابچه حساب خرج و جمع» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۸۶۳)؛ «دفتر کوچکی که معمولاً در آن، حساب روزانه و خریدوفروش را می‌نویسند» (انوری، ۱۳۸۲: ۳۱۸۴)؛ «دفترچه یادداشت که در آن حساب‌های جاری را نویسند» (صدری افشار، ۱۳۸۸: ۱۲۷۹)؛ «دفترچه‌ای که حساب‌های معمولی را در آن نویسند» (معین، ۱۳۷۷: ۱۵۳۱)؛ «دفترچه‌ای است در دکان‌ها و تجارتخانه‌ها که صورت حساب اشخاص را در آن ثبت کنند؛ دفتر محاسبات» (بهریزی، ۱۳۴۸: ۲۷۲، ۲۷۴)؛ «دفتر حساب و کتاب هر مغازه را که حساب خرید و فروش را در آن ثبت می‌کنند، می‌گویند. البته تا چند سال، هم اوزان و هم مبلغ به روش سیاق نوشته می‌شد» (امیری، ۱۳۷۹: ۱۷۸)؛ «دفتری جلد چرمی که کاسب‌کاران، خرید و فروش روزانه خود را در آن می‌نویسند» (ابراهیمی انارکی، ۱۳۸۷: ۲۱۳).

در زمره اسناد؛ یک وصیت‌نامه به تاریخ تحریر رمضان ۱۲۸۸ق، در نسخه خطی دفتر خلاصه اسناد و معاملات محضر شیخ فضل‌الله نوری در دست است که بخشی از آن به چگونگی ادای قرض‌ها پرداخته شده و در یک مورد، کاربرد دستک به عنوان دفتر ثبت حساب‌های دکان دیده می‌شود: «... قروض دکان به شراکت آقا محمدعلی، به موجب دستک سیاهه آقامحمدعلی صحه بگذار، «صحیح است» بدهند...» (اتحادیه، ۱۳۸۵: ۱۹۰). بر پایه مصالحه‌نامه ۷ شوال ۱۳۰۵ق در همین دفتر؛ مصالح (فروشنده) «مال التجاره و مطالبات شیراز و طهران و دادوستد دستک و روزنامه و اثاث‌البیت و خانه و دکاکین» را به مصالح‌له (خریدار) واگذار نموده است (اتحادیه، ۱۳۸۵: ۴۵۳).

دیگر، میرزا علی خان منشی نائینی (۱۲۴۶-۱۳۱۸ق) در گزارش سفرش به بجستان، در بیان وجه تسمیه حوض حاجی میرک، از داستان گرفتاری حاجی به دست چند سوار راهزن نوشته که حاجی در آن ماجرا «به موجب نقشه و دستک حساب، ادعای خود را [درباره اینکه او بانی این حوض است] به اثبات می‌رساند.» (نائینی، ۱۳۸۲: ۳۷)

در میان اسناد امین‌الضرب (۱۲۵۰-۱۳۱۶ق)، نامه‌ای از سید اسماعیل کرمانی به تاریخ ۸ جمادی‌الاول ۱۳۰۳ق در دست است که آگاهی آشکارتری از چگونگی دستک‌ها در کاربرد ثبت و نگهداری حساب‌های یک بنگاه تجاری به دست می‌دهد:

«چون لازم بود که از محاسبات او اطلاعی عرض شود؛ لهذا از اقرار و تکرار خودش از بابت ارسال و مرسولی بروات تبدیل، یک‌هزار و دویست، کسری باقی است و از بابت محاسبات و فروش حنا هم مذکور می‌نماید قریب دو هزار تومان؛ چه برات فرستاده‌ام و چه مخارج و کرایه گمرک داده‌ام. مبلغی هم مطالبات از بابت فروش حنا نزد حضرت مازار دارم و مقداری هم حنای موجود می‌گوید در انبار است. انشاء الله به‌طور دقت، مرور در محاسبات و دفترودستک او می‌شود و صورت حساب را کتابچه نموده، به حضور مبارک ارسال می‌شود ... اگر بر وفق خواش و به‌قاعده حساب او بشود، فبهاالمراد و آلا دستک و دفاتر او ضبط می‌شود ...» (امین‌الضرب، ۱۳۸۰: ۲۴۷).

از نامه کرمانی می‌توان دریافت که اقلام گوناگون عملکردهای تجاری (از دواستد بروات گرفته تا شرح فروش، مخارج، کرایه‌ها، مطالبات و ...) در دستک‌ها ثبت می‌شده و بررسی همین اقلام، پایه امور حسابرسی قرار می‌گرفته است. نامه حیدرعلی اصفهانی در ۷ ربیع‌الثانی ۱۲۹۵ق، بیانگر موردی از حسابرسی بر روی حساب‌های علی‌نقی هرنندی است:

«در باب حساب آقا علی‌نقی، آنچه مخارج از بابت کرایه و گمرک مال‌ها داده بود، به ریز و وزن مکاری^{۱۵} پای قپان، از توی روزنامه‌اش و بارنامه بندرعباس که نزد سرکار است و سواد آن، در دستکش بوده، به تفصیل طوماری است که فرستاده می‌شود. گمرک، یکصد و چهار عدل^{۱۶} را از قرار یکصد و بیست تومان داده و در باب فروش مال فرنگ، به نام هر کس که فروخته، از روی دستک و روزنامه بیرون آوردم.» (امین‌الضرب، ۱۳۸۰: ۲۴۴)

از این مجموعه، دو برداشت به دست می‌آید: یکی، چنانکه افشار و مهدوی نوشته‌اند، دستک‌ها مأخذ رسیدگی به اختلاف حساب‌ها، پی‌جویی فرایند و توالی خریدوفروش‌ها و تشخیص تقلب بوده (امین‌الضرب، همان)، دیگر اینکه رونوشت (نسخه سواد) از آنچه در روزنامه، بارنامه و دیگر اسناد و مدارک تجاری می‌آمده، در دستک نیز ثبت می‌شده است. به سخن دیگر، دستک، دفتری بوده که شرح و یا خلاصه‌ای از عملکردهای تاجر یا بنگاه تجاری را در بر داشته، اما به نظر می‌رسد به مثابه خروجی عملکرد کلی فعالیت تجاری برآمده از دیگر اسناد و مدارک، نمی‌توانسته تنها مدرک قابل اتکاء و دقیق، در تشخیص عملکرد باشد، چنانکه میرزا حسن اصفهانی ملقب به صفی‌علیشاه (متوفی ۱۳۱۶ق)، در تمیز ادعای ظاهری شیخ یا مرشد بودن با معنای واقع آن، نوشته است:

«مثلاً این است که صاحب‌دولتی، مالش تمام شود و خودش یا اولادش، دستک حسابش را مکتب خود قرار دهند؛ ولیکن دولتمند را دستک حساب و روزنامه و دفتر، حکماً در کار است و دارائی او را از آن فهم توان کرد.» (صفی‌علیشاه، ۱۳۶۰: ۷۲)

بر پایه اظهارنامه رستم کرباسی و پسرش پیرامون سرگذشت شراکتشان با مطبع الاسلام فرخ بن تیرانداز مجوسی (بنگريد: تصوير ۱)، نامبردگان به سبب ناخوشی، شریک خود، فرخ بن تیرانداز را امین دانسته و امورات تجارت را به وی سپرده‌اند و او «... اسناد تجارتي و محاسبات که از هر کس، با اسناد املاک ایشان، از قبالة و اجاره‌نامه و دستک‌ودفتر تجارتي و مهر ثبت ایشان ... را تماماً ضبط نموده و برده» (اظهارنامه رستم کرباسی، ۵۰۰۷۲۱، ساکماق)^{۱۷} و پس از گذشت نزدیک به چهار سال، حاضر به ردّ اسناد یادشده نگردیده، چنانکه صاحبان اسناد و مدارک، ناگزیر به ردّ مال المصالحة به وی،

«من باب استخلاص تنه املاک و میاه و استرداد آنها و اخذ و قبض اسناد و نوشته‌جات و دستک‌ودفتر و مهر ثبت خود ... [شده‌اند، اما «اعتراف» می‌نمایند که این مصالحة] از روی اختیار نیست ... جبر و اجبار است و مقدمه از برای اخذ و قبض املاک و اشیاء مزبوره است و صحت ندارد.» (اظهارنامه رستم کرباسی، ۵۰۰۷۲۱، ساکماق)^{۱۸}

ابوالحسن‌خان ایلچی شیرازی (۱۱۹۰-۱۲۶۲ق) در پاره‌ای از سفرنامه‌اش، به شیوه دادوستد میان دولت و مردم روسیه پرداخته، دستک را در کاربرد دفتر نگهداری حساب وجوه دریافتی و رسید شناخته است:

«در باب معامله و مراحله که فیما بین خلق و دولت آنها متداول است، این است که هر کس از ده تومان، الی هر قدر، وجه داشته باشد و خواهد که با دولت معامله نماید، آن وجه را برده؛ مکانی است معین، در آنجا جمعی هستند که مأمور به این خدمت می‌باشند. آن وجه را به ایشان تسلیم می‌کند و قرار بر این است که ماهی، تومانی پنجاه دینار، نفع به او می‌دهند. دستک‌ها و دفترهایی دارند. اسم آن شخص را و قدر وجه او را و تاریخ وقت آن را در ورقی از دستک یا دفتر به تفصیل تمام می‌نویسد؛ بعد، آن برگ را گرفته، دوباره می‌کنند. نصف، در همان‌جا نزد آنها ضبط است و نصف را به دست صاحب وجه می‌دهند و صاحب وجه برداشته، از پی کار خود می‌رود؛ تا هر وقت که خواسته باشد، آن وجه در دست دولت باشد، هست. هر گاه خواهد باز یافت کند، همان نصف صفحه پاره را برداشته، به همان مکان می‌رود و مطالبه وجه خود را می‌کند.» (علوی شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۶۷)

در اسناد آرشیو ملی ایران نیز نمونه‌هایی از دستک‌های تجاری در دست است و از این جمله‌اند:

«دفاتر حساب» به شناسه ۲۸۲۴/۲۳۲ آرشیو ملی ایران، شامل «سه مجلد دفاتر حساب در ۱۴۵ برگ که عبارت‌اند از یک مجلد دفتر کل (مادر) و یک مجلد دفتر روزانه و یک مجلد دفتر دستک در خصوص معاملات تجاری و هزینه‌های گوناگون اعم از اجناس مانند الماس و انگشتر و حساب‌های دیگر، نظیر وام، قروض، اجاره و هزینه اماکن از جمله باغ، شرکت و عمارت (تعمیرات)، بر اساس واحدهای پولی مانند قران، منات و لیره، مربوط به اشخاص مختلف» (دفاتر حساب، ۲۸۲۴/۲۳۲، ساکما).

«دستک (دفترچه) حساب و کتاب‌های تجارت‌خانه جهانیان اصفهان» به شناسه آرشیوی ۹۷/۲۸۰/۳۴۵۸ مرکز اسناد اصفهان، شامل ۵۴ برگ اسناد تجارت‌خانه خسرو شاه‌جهان و برادران؛ دوره قاجاریه (دستک حساب و کتاب‌های تجارت‌خانه جهانیان اصفهان، ۹۷/۲۸۰/۳۴۵۸، ساکما).

با این پیشینه، کاربرد گسترده دستک‌ها به عنوان دفتر ثبت و نگهداری حساب‌ها و دیگر دادوستدها شناسایی می‌گردد. باری؛ مستوفیان، منشیان، مترسلان، بازرگانان و حتی سوداگران، کاسبان و بقالان، دفترودستک‌هایی داشتند که حساب‌های خود را در آن نگهداری می‌کردند، محاسبات تجاری و دیوانی، به ارقام و روش سیاق سامان می‌یافت (افشار، ۱۳۷۸: ۱۳-۱۴). دادوستدها قاعدتاً به ترتیب وقوع، ثبت می‌شد (ملک‌آرایی، ۱۳۸۱: ۶۴) و گاه، کار دقیق نگهداری حساب‌ها به‌ویژه در اندازه یک بنگاه تجاری، چنان بود که استخدام شخصی خبره را ایجاب می‌نمود، چنانکه در کتاب سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی، سخن از بازرگانی به نام عثمان‌آغا بغدادی است که «او را سفری پیش آمد و برای سیاهه و دستک، نویسنده لازم داشت» (موریه، ۱۳۷۹: ۱۸-۱۹).

افزون بر تجارت، کاربرد دستک‌ها در امور محاسباتی دیگر نیز دیده می‌شود. دستک میراب، گونه‌ای از این‌دست دفترها است. در این دستک که دفتر کل نیز نامیده می‌شد، اسامی سهامداران، مقدار حقه و میزان بهره‌برداری هر یک از آن‌ها محاسبه و به شیوه سیاقی ثبت می‌گردید (جانب‌الهی، ۱۳۶۹: ۶۹-۷۳).

۲-۵. سررشته و فهرست اموال

در جایی از رساله القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه (تألیف سده ۱۲ق)، پیرامون انتظام دفترخانه همایون اعلی در دوره شاه تهماسب صفوی؛ سخن از دستک در کاربرد جای نگهداری سررشته اموال است:

«... هرگاه ادنی شخصی یا هندویی را بگیرانند، اول دفترودستک او را ضبط می‌کنند که سررشته اموال، هر یک، همه در آن جا مضبوط است.» (نصیری، ۱۳۷۱: ۶۴)

«سررشته» در لغت، سر هر چیزی مانند نخ، ریسمان و طناب است و مجازاً آنچه را گویند که به یاری آن بتوان به چیزی یا حقیقت موضوعی پی برد (انوری، ۱۳۸۲: ۴۱۳۶). در دوره صفویه، اسناد و مدارک را بر پایه موضوع، ناحیه و زمان، دسته‌بندی و فهرست هر دسته را در دفتر یا اوراق جداگانه‌ای نگهداری می‌کردند که «سررشته» نامیده می‌شد (صادق‌پور بالانی، ۱۳۸۵: ۷). بدین مایه، سررشته اموال را باید فهرست مشخصات کیفی و کمی دارایی‌ها دانست.

مظفر بختیار (۱۳۲۲-۱۳۹۴ش) در مقدمه‌اش بر مرقع نی‌نامه، به دستک کتابخانه سلطنتی اشاره

می‌کند و آن، فهرست کتابخانه در اصطلاح امروزی است:

«از یادداشت مرآت الممالک، رئیس بیوتات سلطنتی در اواخر دوره قاجار که در دستک کتابخانه، معروف به دفتر مرآت الممالک، درباره نسخه نفیس جهانگیرنامه نوشته، برمی‌آید که در زمان نادرشاه، کتابخانه سلطنتی در ابواب جمعی میرزا مهدی‌خان منشی الممالک بوده...» (بختیار، ۱۳۸۰: ۷)

نمونه دیگر، دفتر شماره ۱۲ کتابخانه سلطنتی در کاخ گلستان است؛

«دستک یا دسته فرد است ... دارای ۶۷۷ برگ دورو نوشته، تحویلی مرآت الممالک از سید رضاخان و لسان الدوله به شیخ اسماعیل معزی و اعتصام‌الملک [که] در هر رویه این برگه‌ها از پنج تا هشت کتاب خطی، یاد شده ... است» (دانش‌پژوه، ۱۳۶۵: ۱۱۰).

به گفته حبیب‌الله نوبخت (۱۳۵۲-۱۳۷۴ش)؛ این دفتر، «بنام فهرس (فهرست) فرد دوم معروف است و به گونه دستک است که به فارسی دسته است». او در جایی دیگر، از این فهرست به نام «دستک فرد مرآت و شیخ‌المشایخ ...» نام برده است (نوبخت، ۱۳۵۳: ۹۵۷، ۹۶۰).

پژوهشگران پژوهشگاه زبان و ادبیات رودکی فرهنگستان علوم تاجیکستان، به گونه‌ای دیگر از کاربرد فهرستی دستک‌ها، اشاره نموده‌اند:

«کاغذ به هم‌چسبانیده دراز که در آن، رویخط (فهرست) نام‌گوی‌های مالیات (عنوان‌های مالیاتی) را نوشته، آن را لوله‌شکل می‌پیچانند» (شکوری و ویراستاران همکار، ۱۳۸۵: ۷۹۴).

۳-۵. یادداشت‌ها و نوشته‌های مهم

یکی از بهره‌های دستک‌ها، کاربرد آن‌ها به عنوان دفترچه (جاللی، ۱۳۸۶: ۳۰۴) یا دفتر کوچک (شهزادی، ۱۳۸۶: ۱۷) سردستی است (عمید، همان) که دارنده، یادداشت‌هایش را بر آن می‌نگاشت (سروشیان، همان؛ بهروزی، ۱۳۴۸: ۳۷۴؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۸۶۳)، چنانکه شمس‌الدین آملی نیز گفته است: «مهمات روزبروزی بر آن نویسند» (آملی، همان).

به نظر می‌رسد صاحبان دستک‌ها عملاً طیف گونه‌گونی از نوشتارها و یادداشت‌ها از وصیت‌نامه، نذرنامه و وقفنامه گرفته تا شعر، نوحه، نوشته‌ها و دریافت‌های شخصی در مضامین گوناگون را وارد می‌کرده‌اند. کاوش در منابع، آگاهی بیش‌تری از درونمایه‌های دستک‌ها را در پیش روی می‌گشاید که یکی از آن‌ها وصیت‌نامه است، چنانکه در میان سؤالات کتبی مردم از میرزای قمی (۱۱۵۰-۱۲۳۱ق) است:

«چنانچه نوشته [ای] به خط میّت برآید ... و هرگاه شاهد شهادت اجمالی به این مضمون بدهد که موصی گفت که من در دستک خود چیزی نوشته‌ام و فلانی را وصی نموده‌ام ...» (میرزای قمی، ۱۳۷۱: ۴/۲۹۴).

دیگر از درونمایه‌های وصیت‌نامه‌ای می‌توان به دستک محمدباقر سمیرمی (۱۲۸۳-۱۳۵۱ق)، نقاش‌باشی برجسته اواخر قاجاریه و اوایل پهلوی اشاره نمود که وصیت‌نامه‌اش را در دستک کوچکی برای ورثه‌اش به یادگار گذاشته است (مغاره‌عابد، ۱۳۸۷: ۱۷). گاه، حتی یک نوشتار یا رساله می‌توانسته در شمار درونمایه‌های یک دستک قرار گیرد. در کتاب میراث حوزه اصفهان (چاپ ۱۳۸۴ش) درباره نسخه‌ای دستنوشته از کتاب گل‌گلشن آمده است:

«این متن دستنوشته مؤلف ... در یک دستک قدیمی جای دارد و مسوده است؛ بلکه شاید منحصر بوده و هیچگاه به بیاض درنیامده باشد» (جهان‌بخش، ۱۳۸۳: ۲/۳۹۲).

یکی دیگر از نموده‌های محتوایی دستک‌ها، بهره‌گیری از آن‌ها به عنوان دفترچه شخصی مداحان است که در آن شعرها و نوحه‌ها نوشته می‌شد، مداح از روی آن می‌خواند و آن دفترچه را «دستک نوحه» یا بیاض می‌نامیدند (فقیه حقانی، ۱۳۸۸: ۱۴۲؛ عابدی، ۱۳۸۸: ۱۲۴، ۱۲۵).

دستک حاجی محمدمهدی نراقی، مربوط به سال‌های ۱۲۴۳-۱۲۷۹ ق (بنگرید: تصویرهای ۲ تا ۴)، نمونه دیگری است که مضامین گوناگون از جمله طلب‌ها، محاسبه شراکت، مصالحه‌نامه‌ها، نذرنامه، وصیت، وقف‌نامه و ... را در برمی‌گیرد. بنا بر بررسی رضایی بر روی این دفتر، این دستک بر شیوع وبا در سال‌های ۱۲۶۴ و ۱۲۷۹ ق گواهی می‌دهد و همین رویدادها، دلیلی بر نگارش نذرنامه، وصیت و وقف‌نامه در آن بوده است (رضایی، ۲۰۲۴). از مضامین سندی گوناگون این دفتر، در کنار سخن رضایی، باید دستک‌ها را بازتابی مکتوب از مهم‌ترین معاملات، وقایع، منویات و امور زندگی روزمره صاحبانشان به شمار آورد.

۴-۵. بایگانی اسناد فرد

در بازکاوی مفهوم ویژه دیوانی دستک، ساختار دفتر شماره ۱۲ کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان که در بندهای پایانی پاره ۲-۵ از آن گفته شد، بسیار شایان توجه است؛ دفتری با ۶۷۷ برگه که بر روی هر برگه، مشخصات ۵ تا ۸ کتاب خطی نگاشته شده و اهل فن آن را «دستک فرد» نامیده‌اند؛ همچنین در تعریفی دیگر؛ فرد، برگه‌هایی است به شکل مستطیلی، عرض کم و طول زیاد؛ که تعزیه‌خوانان، مطالبی که باید بگویند، از روی آن خوانند (انوری، ۱۳۸۲: ۵۳۰۳) و در کاربرد خاص دیوانی، ورق‌هایی است به اندازه نصف قطع خشتی (انوری، همان؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۵۰۴) که مستوفیان، جمع و خرج یک ولایت یا یک ایالت را بر روی آن نوشته و زیر هم دسته می‌کردند (دهخدا، همان). در نگاهی کلی به مفهوم «فرد» در اصطلاح دیوانی:

«ورقه‌ای ... به اندازه نصف قطع خشتی و گاهی هم باریک‌تر بوده و منشیان و مستوفیان دیوان، سواد فرمان‌ها و احکام و همچنین جمع و خرج دولت و حکومت‌های ایالات و ولایات را بر روی آن نوشته و آن‌ها را روی هم دسته می‌کردند» (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۱۲۳؛ فدایی عراقی، ۱۳۷۷: ۱۲۷؛ روستایی، ۱۳۸۷: ۱۰۴-۱۰۷).

دسته اوراق فرد، قاعدتاً به ترتیب زمانی ورود هر یک از افراد («فرد» ها) به دسته، چیدمان می‌گردید. ضرورت حفظ ترتیب چیدمان، آنگاه که با اهمیت نگهداری اوراق به عنوان مستندات و سوابق کار دیوان، همراه می‌گردید، تمهیداتی را برای جلوگیری از پراکندگی افراد و پایداری دسته، ایجاب می‌نمود. در این مایه، چنانکه فضل‌الله مجلسی^{۱۹}، از کارکنان مالیه در دوره احمدشاه قاجار نوشته، دسته‌های فرد از دو طرف (زیر و رو) با چوب گردو بسته می‌شد (مجلسی، ۱۳۵۱: ۷۱). باری، مفهوم «فرد» های دسته‌شده بر روی هم راه به سوی دریافت مفهوم دستک دیوانی یا «دستک فرد» گشوده و آن را به مثابه شیوه و قالب قدیمی بایگانی اسناد در دیوان، نمودار می‌سازد. دستک‌های دیوانی، با دو ورق سخت (مانند دو تخته چوب گردو)، در زیر و زیر، پایدار و بسته‌بندی می‌شدند.

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

کتاب *نقائس الفنون*، تألیف حدود ۷۴۰ق، قدیم‌ترین منبع در دسترس است که آشکارا به کاربرد دیوانی دستک، در شمار اصطلاحات فن استیفاء، اشاره کرده است. بررسی منابع، دستک‌ها را به عنوان گونه‌ای از دفترها شناسایی می‌نماید که از ویژگی‌های ظاهری و محتوایی قابل تشخیص و تمایز برخوردارند. دستک‌ها از دیدگاه شکل ظاهری، عموماً دفترهای کوچک بغلی سردستی هستند که به شیوه بیاضی (از عرض)، ته‌بندی و شیرازه‌بندی شده و جلد آن‌ها مقوایی و دارای پوشش چرمی، پارچه‌ای یا روغنی بوده است. «ثبت و نگهداری حساب‌ها و دادوستدها» با بهره از شیوه سیاق، پربسامدترین کاربرد محتوایی دستک‌ها به شمار می‌آید. «ثبت سررشته اموال (فهرست)» و درج «نوشته‌ها، مدارک و اسناد» مهم دوران زندگی دارندگان (همچون وصیت‌نامه، وقف‌نامه، نذرنامه، مصالحه‌نامه) و همچنین وارد کردن «یادداشت‌ها» (از قبیل شعر، نوحه و سایر نوشته‌های حائز اهمیت) در امور شغلی و زندگی روزمره دارندگان، از دیگر درونمایه‌های رایج دستک‌ها به شمار می‌آید. دستک‌ها در اصطلاح خاص دیوانی قدیم که به نام «دستک فرد» نیز شناخته می‌شوند، مجموعه‌ای از اوراق فرد، محتوی سواد اسناد گوناگون هستند که بر روی یکدیگر، دسته شده‌اند. بدین مایه، شیوه چیدمان اوراق به ترتیب زمانی، قابل تشخیص است و این شیوه را درباره تنظیم دستک‌های تجاری، به ترتیب وقوع رویداد عملکرد تجاری، نیز می‌توان تعمیم داد. به هر رو، چه دستک‌های دیوانی (دسته‌های اوراق فرد) و چه دیگر دستک‌های رایج در مشاغل و صنوف مختلف جامعه را نه به عنوان سند تکی یا یک گونه سند خاص، بلکه باید در کارکرد یک قالب فیزیکی یا محمل تجمعی شناخت که عموماً در آن، انواع گونه‌گون از اسناد، مدارک، فهرست‌ها، یادداشت‌ها و دیگر نوشته‌های دارای اهمیت برای دارنده، درج و ماندگار شده است، چنانکه دستک یک بازرگان را می‌توان بایگانی، آرشیو یا بانک اطلاعاتی همراه و زوددسترس وی در دنیای قدیم دانست و به همین راه، کارکرد دستک دیوانی یا دستک فرد را می‌توان با پوشه^{۲۰} فیزیکی یا دیجیتالی، به مثابه کوچک‌ترین واحد نگهداری مجموعه اسناد و مدارک در آرشیوهای امروز، هم سنجی نمود.

۷. پی‌نوشت‌ها

۱. سندشناسی (Diplomatics)، دانشی است که به بررسی ساخت (شکلی یا فرم)، زبان، خط و محتوای اسناد و مدارک پرداخته و مقوله‌هایی همچون عبارت بندی (در متن سند)، روندهای (قابل تشخیص در تنظیم) انواع اسناد، رمزگشایی و تحلیل نوشته‌ها و احراز اصالت اسناد را نیز در برمی‌گیرد (Beal, 2008: 121).

2. Historical document.

۳. اصطلاح (term)، واژه یا عبارتی است که معنای ویژه‌ای در یک حوزه یا زمینه خاص دارد. بدین مایه، واژه عام «دسته»، آنگاه که واژه «کاغذ» را در جامه یک ترکیب اضافی، به یاری بگیرد، به صورت عبارت «دسته کاغذ»، به عنوان یک اصطلاح تخصصی یا مدخل در حوزه دیوانی، گویا و شناسا خواهد بود.

۴. غروه: گوشه، گوشواره، دسته.

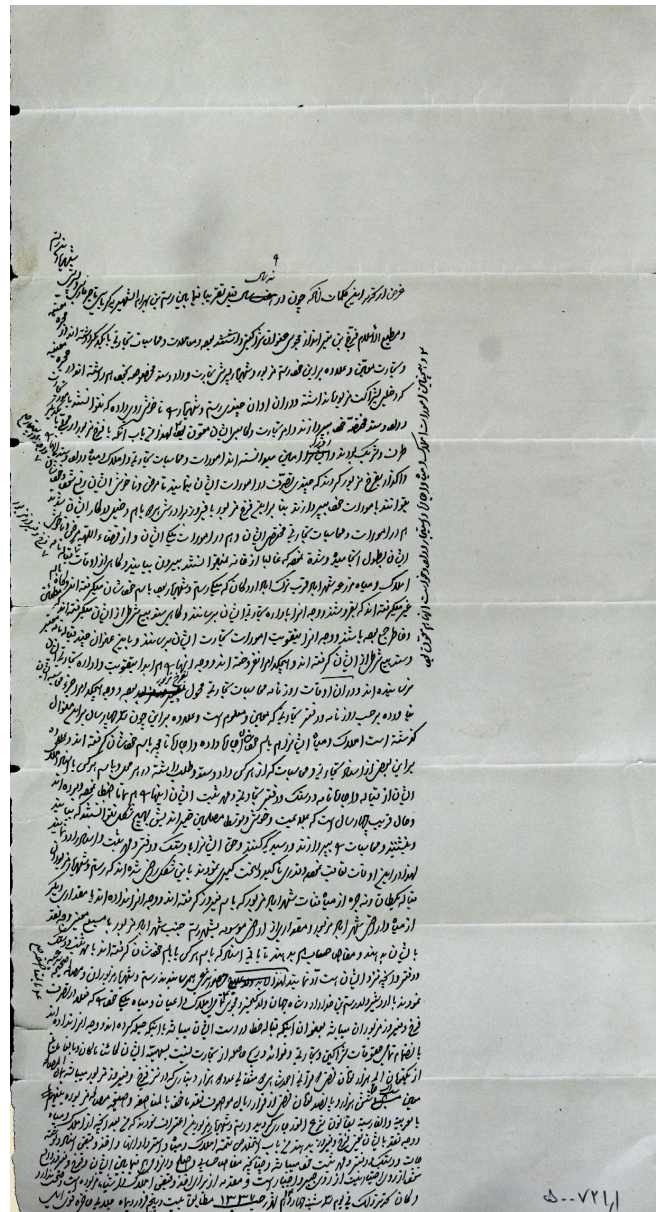
۵. قُلبه: چوبی که گاواهن را به آن ببندند و به گردن گاو بگذارند.

۶. آلمبه: چوبی بلند و پوست‌باز کرده به درازای سه چهار گز.

۷. بر پایه فرهنگ‌نامه ادبی فارسی: لغت فرس (سده ۵ق)، فرخنامه جمالی (۵۸۰ق)، فرهنگ قواس (حدود ۹۰۰ق)، صحاح/الفرس (۷۲۷ق)، دستور/الافاضل فی لغات/الفضایل (۷۴۳ق)، معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی (حدود ۷۴۵ق)، مجموع/الفرس (میان سده ۸ق)، بحر/الفضایل فی منافع/الافاضل (حدود ۷۹۵ق)، ادات/الفضلا (۸۲۲ق)، زبان گویا و جهان پویا

- پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، شماره پیاپی ۳۸ ۱۲۲
- (۱۸۳۷ق) و شرفنامه منیری (حدود ۸۷۸ق)، کهن‌ترین واژه‌نامه‌های برجای‌مانده زبان فارسی تا زمان تألیف تحفه السعاده (۹۱۶ق) هستند (قاسم‌نژاد، ۱۳۸۱: ۱۴۰۲).
۸. «زینتی گفت: آید از باغ بی سرود و با رنج دستک به کراعه می‌برآرد و رتیج» | کراعه: پاچه، پایچه؛ و رتیج: بلدرچین.
۹. گسی: گسیل. گسی کردن: روانه نمودن.
۱۰. استیفاء: «قوانینی [است] که بدان، ضبط دخل و خرج اموال دیوان و کیفیت و کمیت محاسبات آن، معلوم کنند» (آملی، ۱۳۸۱: ۳۰۳).
۱۱. ترکیب عطفی: واژه مرکب (ساخت) متشکل از دو واژه است که با حرف ربط (عنصر پیوندی) «و» به یکدیگر، پیوند یافته‌اند (طباطبائی، ۱۳۹۴: ۸۹). این حرف ربط که به صورت واژه [O] بیان می‌شود، می‌تواند در اثر بسامد بالای کاربرد و یا برای برطرف ساختن التقای واژه‌ها در برخی ترکیبات حذف شود (جم، ۱۳۹۱: ۳۴)؛ چنانکه در «دفترودستک» دیده می‌شود که گاه، «واو» ربط افتاده و به گونه «دفتردستک» در آمده است (انوری، ۱۳۸۲: ۳۱۸۵). برخی این ساخت را «ترکیب عطفی مترادف» و پدیدایی آن را برآمده از تأثیر زبان عربی بر فارسی دانسته‌اند، چنانکه در پی «رواج واژگان عربی در میان اهل قلم و دیوانیان» و همچنین برای «فهم‌پذیر کردن متن آمیخته با واژگان عربی برای فارسی‌زبان‌ها»، مترادف‌نویسی در زبان فارسی رواج یافته و واژه عربی را در کنار واژه فارسی می‌آوردند (کریمی قهی، ۱۳۹۷: ۱۲۹، ۱۱۹-۱۲۰، ۱۲۵). در ترکیب دفترودستک، واژه دفتر، معرب *daptara* یونانی است. این واژه به زبان فارسی نیز درآمده (شیر، ۱۳۸۶: ۱۰۱) و در دوران ساسانی، به گونه «دیفتر» کاربرد داشته است. (امام‌شوشتری، ۱۳۴۷: ۲۵۶-۲۵۷) به گفتار دیگر، این واژه، از ریشه هندواروپایی **deph-* به معنی له کردن، کوفتن و خمیر کردن [که چگونگی فرآوری ماده اولیه ساخت کاغذ (خمیر یا پالپ) را به ذهن متبادر می‌نماید] گرفته شده، در پارسی میانه به گونه *diftar* و *daftar* بازپایی می‌گردد (حسن‌دوست، ۱۳۹۵: ۱۳۳۱).
۱۲. برای دفتر، انواعی همچون دفتر ارسال مراسلات، دفتر ایران (مخلود)، دفتر تجارتی (بازرگانی)، دفتر تعلیق، دفتر توجیهات، دفتر ثبت، دفتر ثبت مالیات، دفتر حال، دفتر حساب، دفتر خراج، دفتر خرج، دفتر خلاصه، دفتر خواسته، دفتر دارایی، دفتر رسید، دفتر روزنامه (روزنامه)، دفتر کبیله، دفتر کل، دفتر مخلود، دفتر موعد (سررسیدنامه)، دفتر موقوفات، دفتر یادداشت (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۹۴۲-۱۰۹۴۳)، دفتر اموال، دفتر اسناد، دفتر کالا، دفتر اندیکاتور (نماینده، نامه‌نامه)، دفتر اندیکس (راهنما)، دفتر بایگانی، دفتر پاکت‌نویس، دفتر تلفن، دفتر چرک‌نویس، دفتر خاطرات، دفتر رسم، دفتر رونوشت (کبیله)، دفتر شطرنجی، دفتر شعر، دفتر صورت‌جلسه، دفتر مشق، دفتر نامه‌رسانی (ارسال مراسلات)، دفتر نث، دفتر نقاشی، دفتر نماینده (اندیکاتور)، دفتر یادبود (صدری افشار، ۱۳۸۸: ۱۲۹۱-۱۲۹۲)، دفتر اوراجه، دفتر بقایا، دفتر توجیه (توجیهات)، دفتر جزو جمع، دفتر چک، دفتر خلود (مخلود)، دفتر دستورالعمل، دفتر سال (تقویم)، دفتر محاسبه، دفتر معین (انوری، ۱۳۸۲: ۳۲۲۵-۳۲۲۷)، دفتر تنبیهات، دفتر سجل (مدرسی، ۱۳۸۰: ۲۶۵) و ... برشمرده‌اند؛ چنانکه گویا است، نامی که بر واژه دفتر، مضاف شده؛ بیانگر محتوا یا کارکرد آن نوع دفتر نیز هست.
۱۳. به نظر می‌رسد، باید میان «دفتر بعلی» و «قطع بعلی» تمایز قائل شد. قطع بعلی، از قطع‌های کوچک، بزرگ‌تر از قطع جیبی و به اندازه تقریبی ۵ در ۷ سانتی‌متر است. (صدرایی خویی و محمودی، ۱۳۹۶: ۵۰) اندازه قطع بعلی را با اندازه دستک حاجی محمد مهدی تاجر نراقی (تصویر ۲) بسنجید. طول نوشتافزاری که در کنار چپ دستک حاج‌مهدی نهاده شده، نزدیک به ۱۶/۵ سانتی‌متر است.
۱۴. افشار، سه بیت زیر، حاوی واژه «دستک» را به ترتیب از صفحه‌های ۳۴۶، ۴۱۲ و ۴۱۳ دیوان محسن تأثیر تبریزی (تصحیح امین پاشا اجلائی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳) آورده است: «دستک و سرشته‌ای، عشاق را در کار نیست // دست چون پر باشد، عاشقان را دستک است»، «عشاق را نه دستک، نه ملک، نه مال باشد // گر نقد و دستکی هست، از دست داغدار است» و «تأثیر! در خزانه داغ است دست من // نقد مرا چه حاجت طومار و دستک است».
۱۵. مکاری: چارپادار؛ خربنده؛ کسی که خر، اسب، شتر و چارپایانی از این‌دست به کرایه می‌دهد و یا کارش، حمل‌ونقل بار و مسافر با چارپایان است.
۱۶. غدل: کیل؛ میزان؛ لنگه بار یا یک طرف بار که بیشتر درباره بارهای جامه و پارچه کاربرد دارد.
۱۷. رویه ۱، سطرهای ۱۸ تا ۲۰.
۱۸. رویه ۱، سطرهای ۳۳، ۳۶.
۱۹. فضل‌الله مجلسی، مترجم مالیه اصفهان در زمان پیشکاری موسوی کرنلیس / *Cornelis* بلژیکی (۱۲۹۱ش/۱۳۳۰ق) بوده است.

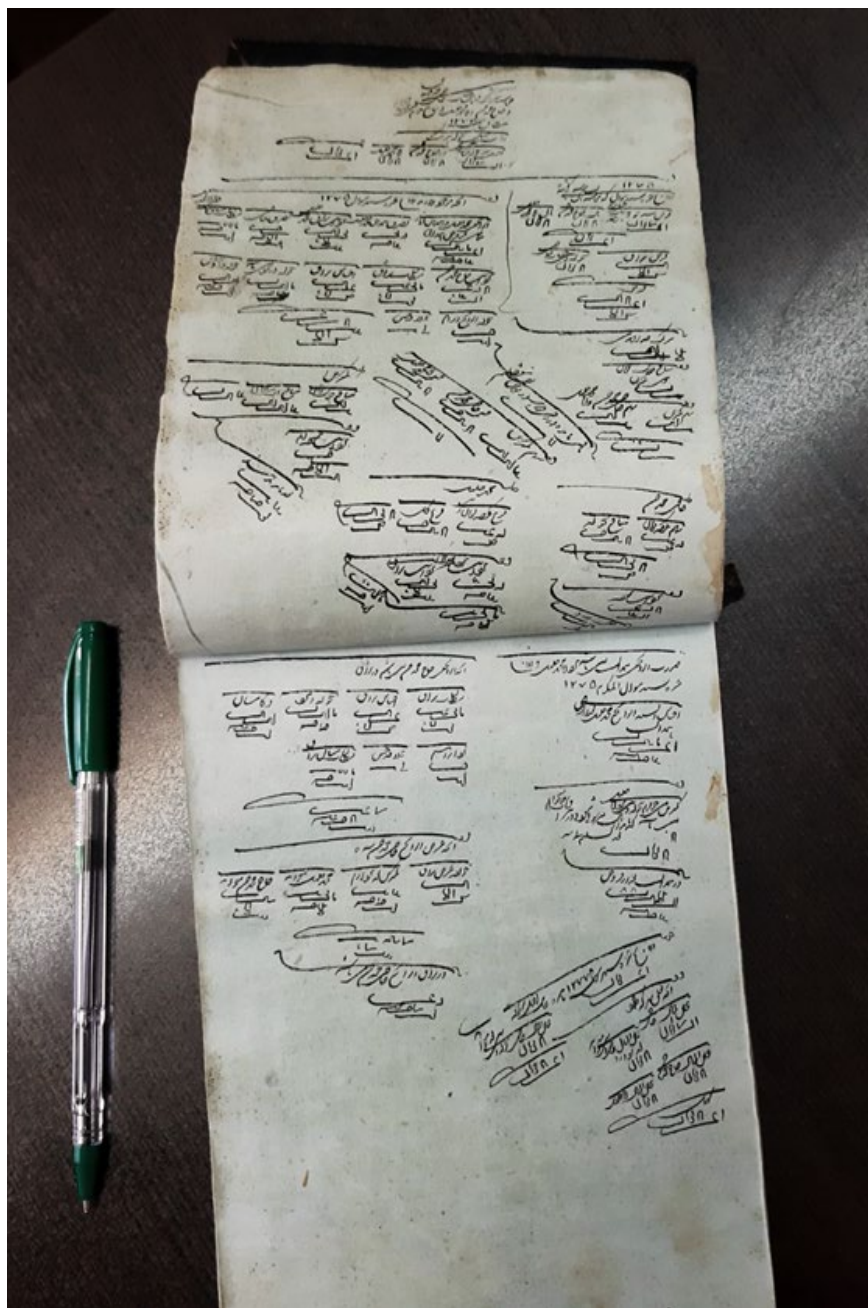
۸. تصویرها (اسناد)

تصویر ۱: اظهارنامه‌ای پیرامون سرگذشت شراکت تجاری و مصالحه رستم کرباسی و پسرش با فرخ فرزند تیرانداز زرتشتی ([اظهارنامه رستم

کرباسی]، ۵۰۷۲۱، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق) - کتابخانه وزیری (یزد)

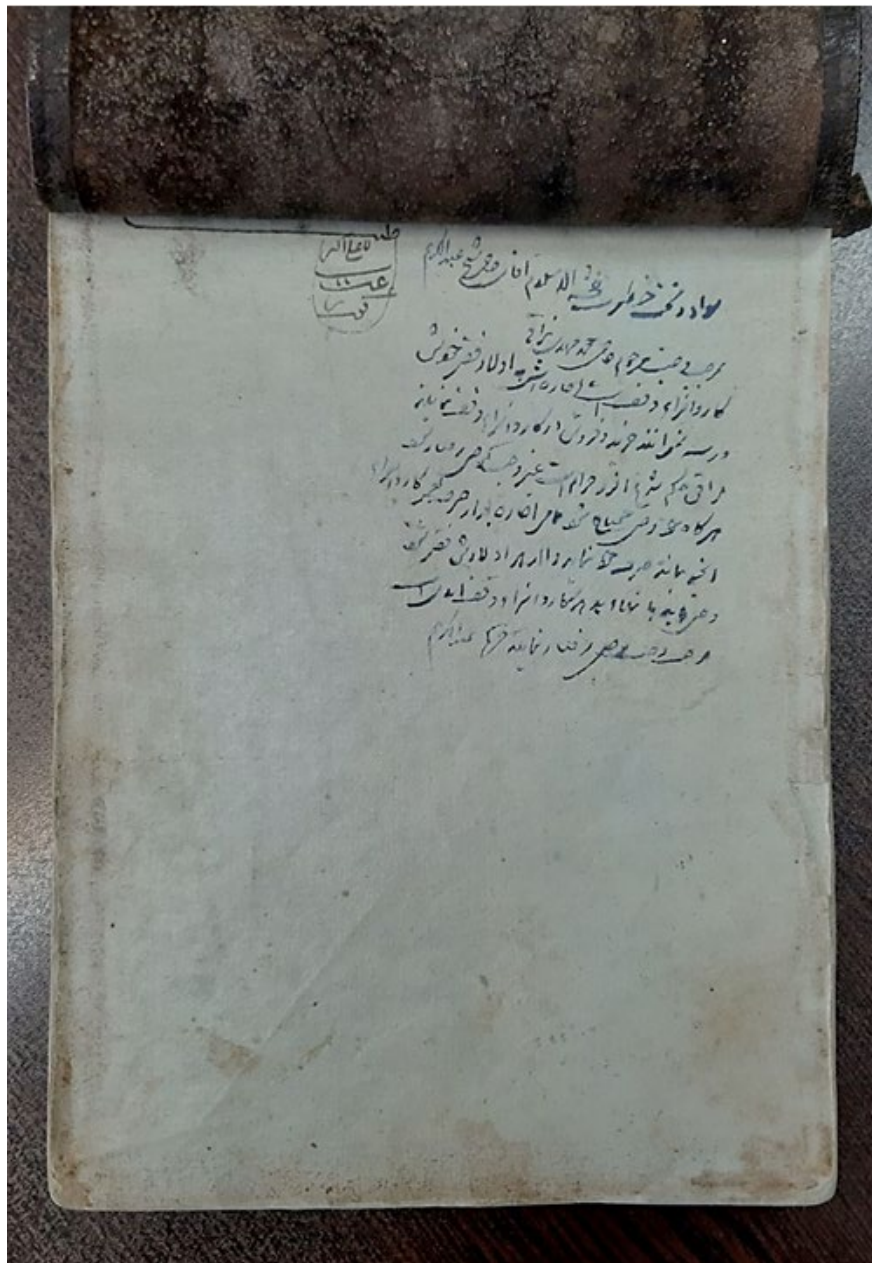
Image 1: A statement about the story of the business partnership and reconciliation (musāliha) between Rostam Karbasi and his son with Farrokh, the son of the Tirandāz-I Zartushti ([Izharnama-yi Rostam Karbasi], 500721, Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi (SAKMAG) - Vaziri Library, Yazd)

تصویر ۲: ثبت حساب به شیوه سیاقی در دستک حاجی محمد مهدی تاجر نراقی

(مجموعه شخصی م. مهدوی؛ برگرفته از (رضایی، ۲۰۲۴، تاریخ اسناد))

Image 2: Accounting in the Siyāqi style in Dastak of Hāji Muhammad-Mahdi Tājir-I Narāqi (Personal collection of M. Mahdavi; taken from (Rezaei, 2024, History of Documents))

تصویر ۳: سواد یک وقفنامه در دستک حاجی محمد مهدی تاجر نراقی

(مجموعه شخصی م. مهدوی؛ برگرفته از (رضایی، ۲۰۲۴، تاریخ اسناد))

Image 3: The transcription of a deed of endowment (Waqf-nāma) in Dastak of Hāji Muhammad-Mahdi Tājir-I Narāqi (Personal collection of M. Mahdavi; taken from (Rezaei, 2024, History of Documents))

تصویر ۴: دو مصالحه‌نامه در یک برگ از دستک حاجی محمد مهدی تاجر نراقی

(مجموعه شخصی م. مهدوی؛ برگرفته از (رضایی، ۲۰۲۴، تاریخ اسناد))

Image 4: Two settlement agreement (musāliha-nāma) in Dastak of Hāji Muhammad-Mahdi Tājir-I Narāqi (Personal collection of M. Mahdavi; taken from (Rezaei, 2024, History of Documents))

منابع

آملی، شمس‌الدین محمد، (۱۳۸۱). *نفائس الفنون فی عرائس العیون*، تصحیح میرزا ابوالحسن شعرانی، تهران، اسلامیه.

آموزگار، حبیب‌الله، (۱۳۳۳). *فرهنگ آموزگار*، تهران، کانون معرفت.

ابراهیمی انارکی، محمدعلی، (۱۳۸۷). *فرهنگ کویر شامل لغات، ترکیبات و اصطلاحات فصیح و عامیانه‌ی گویش انارکی*. قم، گلستان ادب.

اتحادیه، منصوره؛ روحی، سعید، (۱۳۸۵). در محضر شیخ فضل‌الله نوری: اسناد حقوقی عهد ناصری، تهران، نشر تاریخ ایران.

ادیب طوسی، محمدامین، (۱۳۸۸). ذیلی بر برهان قاطع یا فرهنگ لغات بازیافته، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران و دانشگاه مکیل.

اسدی طوسی، علی بن احمد، (۱۳۳۶). لغت فرس، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابخانه طهوری. [اظهارنامه رستم کرباسی] (شرکت میان رستم، فرزند بهرام مشهور به کرباسی تاجر فارسی و پسرش، شهریار و فرخ، فرزند تیرانداز زرتشتی، در زمینه امور تجاری و مصالحه آنها با یکدیگر)، ۵۰۷۲۱، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق) - کتابخانه وزیری یزد.

افشار، ایرج، (۱۳۷۸). «سیاق در فرهنگ و تاریخ»، فروغستان: دانشنامه فن استیفاء و سیاق، تألیف محمدمهدی فروغ اصفهانی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳-۳۵.

افشار، ایرج، (۱۳۸۱). «از گنج‌خانه‌ی متون: خط، قلم، کاغذ، نسخه»، نامه بهارستان، ش ۵، ۱۵۳-۱۶۴.

افشار، ایرج، (۱۳۸۱). «صحافی و مجلدگری»، نامه بهارستان، ش ۶، ۳۲۹-۳۹۶.

اکبری شالچی، امیرحسین، (۱۳۷۰). فرهنگ گویشی خراسان بزرگ، تهران، نشر مرکز.

امام‌شوشتری، محمدعلی، (۱۳۴۷). فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان عربی، تهران، انجمن آثار ملی.

امیری، هوشنگ، (۱۳۷۹). فرهنگ لغات خوانسار، تهران، پیمان.

امین‌الضرب، محمدحسن، (۱۳۸۰). یزد در اسناد امین‌الضرب، به کوشش ایرج افشار و اصغر مهدوی، تهران، طلایه.

انوری، حسن، (۱۳۵۵). اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی، تهران، کتابخانه طهوری.

انوری، حسن، (۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن.

بختیار، مظفر، (۱۳۸۰). «پیش‌نگاه»، مرقع نی‌نامه جامی، عبدالرحمن بن احمد جامی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

بهریزی، علی‌نقی، (۱۳۴۸). واژه‌ها و مثل‌های شیرازی و کازرونی، اداره کل فرهنگ و هنر فارس.

ثروت، منصور؛ انزایی نژاد، رضا، (۱۳۷۷). فرهنگ لغات عامیانه و معاصر، تهران، سخن.

جانب الهی، محمد سعید، (۱۳۶۹). «نظام تقسیم و حسابرسی و خرید و فروش آب در آبیاری سنتی میبد»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۱۷، ۵۲-۱۰۰.

حسن دوست، محمد، (۱۳۹۵). فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

دالوند. احمدرضا، (۱۳۹۴). «فراگشتی در طراحی رسانه، از چاپ تا وب، با تأکید بر نظریه گشتالت»، رسانه، ش ۱۰۰، ۵۱-۶۶.

دانش‌پژوه، محمدتقی، (۱۳۶۵). «کتابخانه گلستان؛ بخش نخست: فهرست برخی از نسخه‌های علمی و ادبی»، فرهنگ ایران‌زمین، ش ۲۶، ۱۰۹-۱۵۸.

دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، (۱۳۸۸). منشآت سلیمانی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دستک (دفترچه) حساب‌و‌کتاب‌های تجارت‌خانه جهانیان اصفهان، 3458/280/97، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما) - مرکز اسناد اصفهان.

دفتر حساب، ۲۸۲۴/۲۳۲، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما).

رستمی، مصطفی، (۱۳۸۱). «روش‌های ساخت و کاربرد مقوا، در هنرهای اسلامی ایران»، گنجینه اسناد، ش ۴۵ و ۴۶، ۱۳۵-۱۲۴.

رضایی، امید، (۲۰۲۴). دستک حاجی محمد مهدی نراقی. تاریخ اسناد [کانال تلگرامی].

<https://t.me/HistoricalEvidences/1589?single>.

رفیعی خضری، سعید، (۱۳۹۷). فرهنگ اصطلاحات زبانی در ادبیات داستانی و نمایشی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

رودکی، عبدالله بن جعفر، (۱۳۶۶). گزیده اشعار رودکی، پژوهش و شرح جعفر شعار و حسن انوری، تهران، امیرکبیر.

روستایی، محسن، (۱۳۸۷) «آشنایی مختصر با سند فرد و بازنویسی دو طغرا فرد (از تاریخ قاجاریه)»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۲۶، ۱۰۴-۱۰۷.

روستایی، محسن، (۱۳۹۵) ادبیات تاریخی و دیوانسالاری ایران، عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه، تهران، ندای تاریخ.

سروشیان، جمشید، (۱۳۲۵). فرهنگ بهدینان، تهران، فرهنگ ایران زمین.

شریک امین، شمس، (۱۳۵۷). فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوره مغول، تهران، فرهنگستان هنر و ادب ایران. شکوری، محمد جان و ویراستاران همکار، (۱۳۸۵). فرهنگ فارسی- تاجیکی، برگردان از خط سیرلیک و تصحیح محسن شجاعی، تهران، فرهنگ معاصر.

شیر، السید اذی، (۱۳۸۶). واژه‌های فارسی عربی شده، ترجمه سیدحمید طبیبیان، تهران، امیرکبیر.

جلالی، تهمورس، (۱۳۸۶). فرهنگ جلالی، ویراست فرهنگ پایه، به کوشش لیلا جلالی، تهران، اختران.

جم، بشیر، (۱۳۹۱). «چگونگی تشکیل ترکیب‌های عطفی و تمایز آنها از گروه‌های نحوی»، پژوهشهای زبان‌شناسی، ش ۷، ۳۳-۵۰.

جهانبخش، جویا، (۱۳۸۳) «گل گلشن (منتخب گلشن راز)»، میراث حوزه اصفهان، گردآورندگان احمد سجادی و رحیم قاسمی، قم: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء، ۳۹۱-۳۹۴.

صادق‌پور بالائی، فاطمه، (۱۳۸۵) «تاریخچه آرشیو در ایران»، پیام بهارستان، ش ۵۸، ۶-۱۱.

صادقی، علی‌اشرف، (۱۳۸۸). «شیوه‌های فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامه دهخدا»، فرهنگ‌نویسی (ویژنه‌نامه فرهنگستان)، ش ۲، ۳۹-۲.

صدرایی خویی، علی؛ محمودی، عباس، (۱۳۹۶). «روش‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی»، علوم و معارف قرآن و حدیث، ش ۱۰، ۲۳-۵۸.

صدری افشار، غلامحسین؛ حکمی، نسرین؛ حکمی، نسترن، (۱۳۸۸). فرهنگ‌نامه فارسی، تهران، فرهنگ معاصر.

صفی‌علیشاه، محمدحسن، (۱۳۶۰) اسرار المعارف، تهران، اقبال.

طباطبائی، علاءالدین، (۱۳۹۴). ترکیب در زبان فارسی (بررسی ساختاری واژه‌های مرکب)، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

عابدی، علی، (۱۳۸۸). «زمینه‌خوانی، سرودخوانی (زیباشناسی ادبیات عزاداری آیینی)»، تاریخ معاصر ایران، ش ۵۲، ۱۲۳-۱۳۶.

عسکری عالم، علیمردان، (۱۳۸۴). فرهنگ واژگان لری و لکی، خرم‌آباد، افلاک.

علاقه، فاطمه، (۱۳۶۶). «واژه‌نامه»، گزیده اشعار رودکی، پژوهش و شرح جعفر شعار و حسن انوری، تهران، امیرکبیر.

- علوی شیرازی، میرزا محمدهادی، (۱۳۶۳). *دلیل السفر: سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به روسیه*، به کوشش محمد گلبن. تهران، دنیای کتاب.
- عمید، حسن، (۱۳۸۲). *فرهنگ عمید*، تهران، امیرکبیر.
- غلامی، بهادر، (۱۳۹۵). *فرهنگ باساک*، خرم‌آباد، پراکنده.
- فدایی عراقی، غلامرضا، (۱۳۷۷). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی*، تهران، سمت.
- فقیه حقانی، موسی (۱۳۸۸) «حسینیة صدرالعلماء سجادیان»، *تاریخ معاصر ایران*، ش ۵۲، ۱۳۷-۱۵۰.
- قاسم‌نژاد، علی (۱۳۸۱) «واژه‌نامه»، *فرهنگنامه ادبی فارسی*، *دانشنامه ادب فارسی*، زیر نظر حسن انوشه، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۰-۱۴۱۰.
- قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰) *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی.
- کریمی قهی، منصوره (۱۳۹۷) «اتباع در زبان فارسی»، *زبان و ادبیات فارسی*، ش ۸۵، ۱۱۵-۱۳۴.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲) *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، مشهد، آستان قدس رضوی.
- مجلسی، فضل‌الله (۱۳۵۱) «خاطراتی از مالیه مملکت در دوره قاجاریه»، *وحید*، ش ۸، ۶۹-۷۱.
- محمدپادشاه (۱۸۸۹) *فرهنگ آندراج*، لکهنو، مطبع منشی نولکشور.
- مدرسی، یحیی؛ سامعی، حسین؛ صفوی مبرهن، زهرا (۱۳۸۰) *فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار؛ قشون و نظمیه*، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- مردوخو، دل‌آرا؛ حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۹۵) «اسناد و دفترهای مالیاتی در ایران، در قرون میانه»، *تاریخ ایران*، ش ۸۷، ۱۲۷-۱۴۶.
- مستعلی، غلامرضا (۱۳۷۸) «زندگی شمس‌الدین محمد بن محمود آملی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، سال سی‌وهشتم، ش ۲، ۳۲۷-۳۹۳.
- معین، محمد (۱۳۷۷) *فرهنگ فارسی*، تهران، امیرکبیر.
- مغاره‌عابد، ناهید (۱۳۸۷) «استاد شبیه‌سازی (شرح احوال محمدباقر سمیرمی و بررسی آثارش در موزه هنرهای تزیینی و کاخ‌موزه چهلستون)»، *آینه خیال*، ش ۱۱، ۱۴-۲۲.
- ملک‌آرایی، نظام‌الدین (۱۳۸۱) «عوامل مؤثر بر آینده‌ی حسابداری»، *حسابدار*، ش ۱۴۹، ۵۸-۶۹.
- موریه، جیمز جاستی‌نین (۱۳۷۹) *سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی*، ترجمه میرزا حبیب اصفهانی، ویرایش جعفر مدرس صادقی. تهران، نشر مرکز.
- مولانا شیخ محمود بن ضیاءالدین محمد (۱۳۹۶) «تحفه السعاده»، *تصحیح انتقادی نسخه خطی تحفه السعاده [پایان‌نامه دکتری]*، سعید تقدیری، به راهنمایی عبدالرضا سیف، دانشگاه تهران، پردیس البرز.
- میرزای قمی، ابوالقاسم (۱۳۷۱) *جامع‌الشتات*، تصحیح مرتضی رضوی، تهران، کیهان.
- نائینی، میرزا علی‌خان (۱۳۸۲) *گزارش کویر: سفرنامه صفاءالسلطنه نائینی (تحفه‌الفقر)*، به اهتمام محمد گلبن، تهران، اطلاعات.
- نصیری، میرزاعلی‌نقی (۱۳۷۱) *القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه*، تصحیح یوسف رحیم‌لو، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- نفیسی، علی‌اکبر (۱۳۵۵) *فرهنگ نفیسی*، تهران، کتابفروشی خیام.
- نوبخت، حبیب‌الله (۱۳۵۳) «کارنامه حبیب‌الله نوبخت: کتابی که در عصر نادر گم شد و با پیدایش پهلوی پیدا شد»، *وحید*، ش ۱۳۵، ۹۵۵-۹۶۰.
- همایون‌فر، بابا (۱۳۸۶) *بررسی گویش اسفراین*، تهران، چاپار.

یاوریان، اکبر (۱۳۸۵) *واژه‌نامه‌ی لری*، خرم‌آباد، افلاک.

- Ābedi, A.2009. "Zamine-khāni, Surūd-khāni (Aesthetics of ritual mourning literature)", *Contemporary History of Iran*, No.5, 123-136. [In Persian].
- Adib-e Tūsi, M. A.2009. *Zeyl-i Bar Burhān-e Qāte' or a Dictionary of Recovered Words*, Tehran, Institute of Islamic Studies, University of Tehran and McGill University. [In Persian].
- Afshār, I.1999. "Siyāq in Culture and History", *Furūqestān; A Handbook of Auditing and Notation, Compiled by Muhammad Mehdi Forūgh Esfahāni*, Tehran, Miras Maktūb, 13-35. [In Persian].
- Afshār, I.2002. "From the Treasury of Texts: Calligraphy, Pen, Paper, and Manuscript", *Nāme-ye Bahārestān*, No.5, 153-164. [In Persian].
- Afshār, I.2002. "Bookbinding and Cover Making", *Nāme-ye Bahārestān*, No.6, 329-396. [In Persian].
- Akbari Shālchi, A. H.1999. *Dialectal Dictionary of Greater Khorasan*, Tehran, Nashr-e Dāneshgāhi. [In Persian].
- A'lāqeh, F.1936. "Dictionary", *Selected Poems of Rūdaki*, Tehran, Research and Commentary by Ja'far Shu'ār and Hassan Anvari, Tehran, AmirKabir, 171-188. [In Persian].
- Alavi Shirāzi, M. M. H.1984. *Dalil al-Suffarā: Travelogue of Mirzā Abulhassan Khān-e Shirāzi (Envoy) to Russia*, With the efforts of Muhammad Gulbun. Tehran, Donyā-ye Ketāb. [In Persian].
- Amid, H.2003. *Farhang-e 'Amid*, Tehran, Amirkabir. [In Persian].
- Āmulī, S. D. M.2002. *Nafā'es al-Funūn Fi Arāyes al-U'yūn*, Edited by Mirzā Abul-Hassan Sha'rāni, Tehran, Islamiyyah. [In Persian].
- Amiri, H.1990. *Farhang-e Luqāt-e Khānsār*, Tehran, Peymān. [In Persian].
- Āmūzgar, H.1954. *Farhang-e Āmūzgār*, Tehran, Kānūn-e Ma'refat. [In Persian].
- Amin-ul-Zarb, M. H.1991. *Yazd Dar Asnād-e Amin-ul-Zarb (Yazd in the documents of Amin al-Zarb)*, With the help of Iraj Afshar and Asqar Mahdavi, Tehran, Talāyeh. [In Persian].
- Anvari, H.1976. *Ēstēlāhāt-e Divāni-ye Dovréy-e Qaznavi Va Saljūqi (Divan terms of the Ghaznavid and Seljuk periods)*, Tehran, Ketākhāne-ye Tahūri. [In Persian].
- Anvari, H.2003. *Farhang-e Buzurg-e Sukhan*, Tehran, Sukhan. [In Persian].
- Asadi Tūsi, A. A.1957. *Luqāt-e Furs*, By the efforts of Muhammad Dabir-e Siyāgqi, Tehran, Ketābkhāne-ye Tahūri. [In Persian].
- Askari 'Ālam, A.2005. *Dictionary of Lori and Laki Vocabulary*, Khorramābād, Afllāk. [In Persian].
- Bakhtyār, M.2002. Foreword. *Moraqqa'-e Neynāme-ye Jāmi*, Abdulrahmān ibn-e Ahmad Jāmi, Tehran, Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi. [In Persian].
- Beal, P.2008. *A Dictionary of English Manuscript Terminology, 1450–2000*, Oxford: Oxford University Press.
- Behrūzi, A. N.1969. *Words and proverbs of Shirzai and Kazeruni*, General Administration of Culture and Art of Fars. [In Persian].
- Briet, S.1951. *Qu'est-ce que la documentation?* Paris, Editions Documentaires Industrielles et Techniques.
- Dabirān-e Dabirkhāne-ye Shāh Suleymān-e Safadi.2009. *Munsha'āt-e Suleymāni*, Edited by Rasūl Ja'fariyān, Tehran, Museum Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].

- Dafāter-e Hesāb (Account books)*, 2824/232, National Archives and Library Organization of Iran (SAKMA). [In Persian].
- Daftar-I Diwani. 1950. *SELECTED DOCUMENTS OF SHAH JAHAN'S REIGN*, Hyderabad- Deccan: Daftar-I Diwani.
- Dālvand. A. R. 2015. "Progression in Media Design: From Print to Web, with Emphasis on Gestalt Theory", *Rasāneh*, No.100, 55-61. [In Persian].
- Dāneshpazhūh, M. T. 1986. "Gulestān Library; Part One: List of Some Scientific and Literary Manuscripts", *Farhang-e Iranzamin*, Vol.26, 109-158. [In Persian].
- Dastak-e Hesāb-u-Ketāb-hā-ye Tejārat-khāne-ye Jahāniyān-e Esfahān (Account books of the Jahaniyān Trading House of Isfahan)*, 280/3458/97, National Archives and Library Organization of Iran (SAKMA) - Isfahan Documents Center. [In Persian].
- Ebrāhimi Anārki, M. A. 2008. *Farhang-e Kavir, Including Words, Compounds and Eloquent and Slang Terms of the Anarki Dialect*, Qum, Gulestān-e Adab. [In Persian].
- Emām Shūshtari, M. A. 1968. *Dictionary of Persian Words in Arabic Language*, Tehran, Anjoman-e Āsār-e Melli. [In Persian].
- Ettehādiya, Mansoura; R., S. 2006. *Dar Mahzar-e Sheikh Fazlullāh Nūri: Legal Documents of the Nāsserian Era*, Tehran, Nashr-e Tārikh-e Iran. [In Persian].
- [*Ez'hār-nāme-ye Rustam-e Karbāssi (Statement of Rustam Karbāsi)*] (*Partnership between Rustam, son of Bahram, known as Karbāsi, a Persian merchant, and his son, Shahryār, and Farrukh, son of TirAndāz-e Zartushti, in the field of commercial affairs and their accord and satisfaction with each other*), 500721, Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi (SAKMAQ) - Vaziri Library, Yazd. [In Persian].
- Fadāyi-ye Arāqi, G. 1998. *An Introduction to Archival Documents*, Tehran, SAMT. [In Persian].
- Faqih-e Haqqāni, M. 2009. "Husseiniyyah of the Sadr-ul-'Ulamā'e Sajjadiyān", *Contemporary History of Iran*, Vol.5, 137-150. [In Persian].
- Ghāem-Māqāmi, J. 1977. *An Introduction to Historical Documents*, Tehran, National Art Association Publications. [In Persian].
- Ghulāmi, B. 2016. *Farhang-e Bāsāk*, Khorramābād, Parakandeh. [In Persian].
- Hassandūst, M. 2016. *An Etymological Dictionary of the Persian Language*, Tehran, the Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Humāyūnfār, B. 2007. *A study of the Esfārayen dialect*, Tehran, Chāpār. [In Persian].
- Jahānbakhsh, J. 2004. "Gol-e Golshan (Selected from Gulshan-e Rāz)", *Mirās-e Hovze-ye Esfahān (Heritage of Isfahan School)*, Compiled by Ahmad Sajjādi and Rahim Ghāsemi, Qum: Al-Zahra Cultural Studies Institute, 391-394. [In Persian].
- Jalāli, T. 2007. *Farhang-e Jalali, Farhang-Paye Edition*, With the efforts of Leilā Jalāli, Tehran, Akhtaran. [In Persian].
- Jam, B. 2012. "The formation and distinction of dvandva compounds from syntactic phrases in Persian", *The Journal of Researches in Linguistics*, No.7, 33-50. [In Persian].
- Jāneb-ul-lāhi, M. S. 1980. "The system of division, accounting, and buying and selling water in traditional irrigation in Meybud", *Geographical Research*, No.17, 52-100. [In Persian].

- Karimi-ye Qahi, M.2018. "Reduplication in Persian Language and Literature", *Persian Language and Literature*, No.85, 115-134. [In Persian].
- MacKenzie, D.N. 1971. *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press.
- Majlesi, F.1972."Memoirs of the State's Finances in the Qājār Period", *Vahid*, Vol.8, 69-71. [In Persian].
- Maqāreh-Abed, N.2008."Master of Simulation (Biography of Muhammad Bāgher Semirumi and a Study of His Works in the Museum of Decorative Arts and the Chehelsutun Palace Museum", *Āyneh-ye Khiāl*, Vol.11, 14-22. [In Persian].
- Mardūkhi, Del-Āra; Hassanzādeh, E.2016."Tax Documents and Books in Medieval Iran", *Iran History*, Vol.87, 127-146. [In Persian].
- Māyel-e Heravi, N.1993.*The Illumination in Islamic Civilization*, Mashhad, Āstān-e Quds-e Razavi. [In Persian].
- Mirzā-ye Qumi, A.1992. *Jāme'-ul-Shetāt*, Edited by Mortezā Razavi, Tehran, Kayhān. [In Persian].
- Morier, J. J.2000.*The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, Translated by Mirzā Habib Esfahāni, Edited by Ja'far Modarres Sādeqi. Tehran, Nashr-e Markaz. [In Persian].
- Muhammad Pādshāh.1889. *Farhang-e Anandrāj*, Lucknow, Munshi Nulkeshwar Press. [In Persian].
- Mudarresi, Yahyā; Sāme'i, H; Safavi Mobarhan, Z.2002. *Dictionary of Qajar Period Terms; Qushūn and Nazmiyeh*, Tehran, Cultural Research Office. [In Persian].
- Mulk-Ārāyi, N.2002."Factors Affecting the Future of Accounting", *Hesābdār*, No.149, 58-69. [In Persian].
- Mu'in, M.1998.*Farhang-e Farsi*, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Musta'alli, G.1999."The Life of Shams al-Din Muhammad ibn-e Mahmūd Amoli", *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, Vol.38, No.2, 293-327. [In Persian].
- Mavlānā Sheykh Mahmoud ibin-e Ziā ul-Din M.2017."Tuhfat-u-Sa'adah", *Critical Correction of the manuscript of Tuhfat-u-Sa'adah [PhD thesis]*, Saeed Taqiri, under the guidance of Abdurāza Seyf, University of Tehran, Alburz Campus. [In Persian].
- Nā'ini, M.A.K.2003.*Gozāresh-e Kavir: Travelogue of Safa' al-Saltaneh Na'ini (Tuhfat ul-Fuqarā)*, With the efforts of the Muhammad Gulbun, Tehran, Ettelā'āt. [In Persian].
- Nasiri, M. A. N.1992. *Alqāb Va Mavājeb-e Dovre-ye Salātin-e Safaviye (Titles and Wages during the Safavid Sultans era)*, Edited by Yūsef Rahimlū, Mashhad, Ferdowsi University. [In Persian].
- Nafisi, A. A.1976. *Farhang-e Nafisi*, Tehran, Ketābforūshi-ye Khayyām. [In Persian].
- Nubakht, H.1974."The Work of Habibullāh Nubakht: A Book That Was Lost in the Nader Era and Found with the Rise of the Pahlavi Dynasty", *Vahid*, vol.135, 955-960. [In Persian].
- Qāsemnezhād, A.2002."Dictionary", *An Encyclopedia Persian Literature Encyclopedia*, under the supervision of Hassan Anūsheh, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Vol.2, 1400-1410. [In Persian].

- Rafī'i Khezri, S.2018.*Dictionary of linguistic terms in fiction and dramatic literature*, Tehran, the Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Rezāyi, O.2024.“The Dastak of Hāji Muhammad Mehdi Narāqi”, *History of Documents* [Online, Telegram Channel], <https://t.me/HistoricalEvidences/1589?single>. [In Persian].
- Rūdaki, A. J.1936.*Selected Poems of Rūdaki*, Research and Commentary by Ja'far Shu'ār and Hassan Anvari, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Rustami, M.2002.“Methods of Making and Using Cardboard in Islamic Arts of Iran”, *Ganjineh Asnād*, Vol.45 and 46, 124-135. [In Persian].
- Rūstāyi, M.2008.“A Brief Introduction to the Fard Document and the Rewriting of Two Fard Tuqras (From Qajar History)”, *Ketāb-e Māh-e History and Geography*, No.126, 104-107. [In Persian].
- Rūstāyi, Muhsen (2016) *Historical Literature and Bureaucracy of Iran, from the Mongol Era to the Beginning of the Safavid State*, Tehran, Nedāy-e Tārikh. [In Persian].
- Sādeqi, A.A.2009.“Dictionary-Writing Methods in Dehkhodā Dictionary”, *Farhang-nevisi (Special Issue of Farhangestān)*, Vol.2, 2-39. [In Persian].
- Sādeqpūr Bālāni, F.2006.“History of Archives in Iran”, *Payam-e Bahārestān*, No.58c, 6-11. [In Persian].
- Sadrāyi Khoi, Ali; M. A.2017. “Methods of Cataloguing Manuscripts”, *Sciences and knowledge of Quran and Hadith*, Vol.10, 23-58. [In Persian].
- Sadri Afshār, G.; Hakami, Nasrin; Hakami, N.2009.*Farhangnāme-ye Fārsi*, Tehran, Farhang-e Moāser. [In Persian].
- Safī Ali Shāh, M.H.1988.*Asrār ul-Ma'āref*, Tehran, Eqbāl. [In Persian].
- Servat, Mansūr; Anzābinezhād, Rezā (1998) *Dictionary of Slang and Contemporary Words*, Tehran, Sukhan. [In Persian].
- Shakūri, M.J. and co-editors.2006.*Tajik-Persian Dictionary*, Translated from Cyrillic script and Edited by Mohsen Shujā'i, Tehran, Farhang-e Moāser. [In Persian].
- Sharik-Amin, S.1978.*Dictionary of Divāni Terms of the Mongol Era*, Tehran, Iranian Academy of Arts and Literature. [In Persian].
- Shir, al-S. A.2007.*Arabicized Persian words*, Translated by Seyyed Hamid Tabibiyān, Tehran, AmirKabir. [In Persian].
- Surūshiyān, J.1946.*Farhang-e Behdinān*, Tehran, Farhang-e Irānzamin. [In Persian].
- Tabātabā'i, 'A.2015.*Compounding in Persian (Structure study of compound words)*, Tehran, the Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Yāvariyan, A.2006.*Lori Dictionary*, Khorramābād, Aflāk. [In Persian].